

CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA

Az európai integráció hatása a közép-kelet-európai országok mezőgazdaságára

Az Európai Unió számos új lehetőséget kínált és új kihívást jelentett a 2004-ben és 2007-ben belépő 12 új tagország számára. A csatlakozás mezőgazdaságra gyakorolt hatása már a bővítést megelőzően is az egyik legtöbbet vitatott kérdés volt mind a régi tagországok, mind a tagjelöltek körében. A szerzők az új tagországok agrárgazdasági teljesítményei mögött meghúzódó tényezőket igyekeznek azonosítani a legfrissebb adatok és az eddigi tapasztalatok tükrében. Eredményeik szerint a csatlakozás alapvetően pozitív hatást gyakorolt a térség mezőgazdaságára, noha az egyes országok különböző módon éltek a csatlakozás kínálta lehetőségeikkel, ami a kezdeti adottságokkal, valamint a belépés előtti és utáni agrárpolitikájukkal magyarázható. A pozitív hatások mellett számos nehézség is felmerült – ezek közül az erős versenyben való helytállás nehézségei, illetve a kisgazdaságok hátrányos helyzete bizonyultak a leginkább meghatározónak.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: Q18.

Az Európai Unió 2004-ben és 2007-ben összesen 12 új tagországgal bővült, ami számos változást idézett elő a mezőgazdaság területén is. Tanulmányunk célja, hogy a legfrissebb adatok és az eddigi tapasztalatok tükrében átfogóan elemezzük, hogyan alakult az új tagországok mezőgazdasága a csatlakozás óta eltelt időszakban, és azonosítsuk az egyes országok teljesítményei mögött meghúzódó tényezőket. Először bemutatjuk a mezőgazdasági teljesítmények változásait a csatlakozás utáni időszakban, majd az agrárkereskedelem, valamint az árak és jövedelmek változásának elemzésére koncentrálnunk. A cikk második részében az EU-csatlakozás pozitív és negatív mezőgazdasági hatásaival foglalkozunk, míg a harmadik részben a különböző teljesítmények mögött meghúzódó agrárpolitikai tényezőket igyekszünk feltárni.

* A tanulmány elkészítését A közép-kelet-európai agrárkereskedelem változásai és meghatározó tényezői című, OTKA 83119. számú kutatási program támogatta.

Csáki Csaba akadémikus, a Budapesti Corvinus Egyetem agrár-közgazdasági és vidékfejlesztési tanszékének professor emeritusa.

Jámbor Attila a Budapesti Corvinus Egyetem agrár-közgazdasági és vidékfejlesztési tanszékének adjunktusa.

A csatlakozás mezőgazdasági hatásainak vizsgálatával az új tagországokban eddig viszonylag kevés munka foglalkozott. A külföldi szakirodalomból három kötetet kell kiemelnünk. *Möllers és szerzőtársai* [2011] a térség agrárszerkezetében és vidéki életminőségében lezajlott változásokat vizsgálta, és számos agrárpolitikai következtetést és ajánlást fogalmazott meg, különös tekintettel a közös agrárpolitika jövőjének jelenleg is zajló vitája kapcsán. *Dries és szerzőtársai* [2009] a tej ellátási láncának átalakulását elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy a legtöbb országban a gazdaságok nyertek a vertikális koordináció megjelenésével, mivel az inputokhoz és a piacokhoz jobban hozzáférhettek. *Gorton és szerzőtársai* [2009] azt elemezte, hogy miért nem teljesen alkalmas a közös agrárpolitika a régió vidékfejlesztési problémáinak megoldására.

A magyar szakirodalomból hivatkozunk korábbi munkánkra, amelyben bemutattuk, hogy – a csatlakozásnak az új tagországok mezőgazdaságára az első öt évben gyakorolt alapvetően pozitív hatás mellett – az egyes tagállamok eltérő módon éltek a számukra adott lehetőségekkel (*Csáki–Jámbor* [2009]). *Kiss* [2011] is hasonló következtetésre jutott cikkében, kiemelve azt, hogy a csatlakozás ösztönző erőt jelentett az új tagországok mezőgazdasága számára, ám az erős piaci verseny sok esetben hátrányos következményekkel járt. *Kapronczai* [2010] a csatlakozás magyar mezőgazdaságra gyakorolt átfogó hatását elemezte számos tényező figyelembevételével. *Juhász–Hartmut* [2011] tanulmányukban azt vizsgálták, hogyan hat bizonyos diszkontláncok hazai terjedése a magyar külkereskedelemre, míg *Györe–Hartmut* [2009] a mezőgazdasági árak konvergenciáját vizsgálta az EU és Magyarország között.

Változó mezőgazdasági teljesítmények

Ami a mezőgazdasági termelés teljesítményeit illeti, a csatlakozás hatását számos mutatóval mérhetjük, például a mezőgazdaság súlyának változásával, a mezőgazdasági kibocsátás alakulásával vagy a mezőgazdasági termelékenység indexeivel.

A mezőgazdaság nemzetgazdaságban betöltött szerepét leginkább az ágazat GDP-hez való hozzájárulásával jellemezhetjük. E mutató egész világon csökkenő trendje a csatlakozást követően az új tagországokra is jellemzővé vált. Az *1. táblázat* adatai szerint a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből Bulgáriában (14 százalék), Romániában (13 százalék) és Litvániában (6 százalék) volt a legmagasabb 2000-ben. Az EU-csatlakozás után minden országban csökkent ez az arány, a legnagyobb mértékű visszaesés azokban az országokban következett be, ahol korábban magasabb volt ez a mutató. 2010-ben már egyetlen új tagállamban sem haladta meg a mezőgazdaság részaránya a 7 százalékot (a legtöbb esetben 2 és 4 százalék között mozgott). Érdemes azonban megjegyezni, hogy a mezőgazdasághoz kapcsolódó élelmiszeriparral együtt az agrárium súlya valamennyi ország nemzetgazdaságán belül jelentős.

Egy másik alapvető mutató, a mezőgazdasági kibocsátás alakulása is jól tükrözi a csatlakozás hatásait: amint a *2. táblázatból* is látható, e téren jelentős különbség mutatkozik az egyes országok között. Amíg Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország és Románia esetében a reálértéken vett mezőgazdasági kibocsátás 2011-re meghaladta vagy elérte a 2000. évi szintet, addig a többi új tagor-

1. táblázat

A mezőgazdaság súlya a GDP-ben az új tagországokban (százalék)

Ország	2000	2003	2006	2010
Bulgária	13,56	11,20	7,17	5,36
Ciprus	3,60	3,41	2,40	2,08*
Csehország	3,89	3,13	2,60	2,40
Észtország	4,82	3,99	3,21	2,86*
Lengyelország	4,96	4,39	4,29	3,54
Lettország	4,60	4,13	3,51	4,14
Litvánia	6,35	5,00	4,30	3,51
Magyarország	5,40	4,30	4,01	3,53
Málta	2,35	2,89	2,74	1,83**
Románia	12,51	13,03	10,51	7,14
Szlovákia	4,47	4,52	3,59	3,86
Szlovénia	3,30	2,50	2,39	2,46

* 2008-as adat, ** 2009-es adat.

Forrás: Világbank (<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=12&id=4&CNO=2>) alapján saját szerkesztés.

2. táblázat

A mezőgazdasági kibocsátás reálindexe az új tagországokban (2000 = 100)

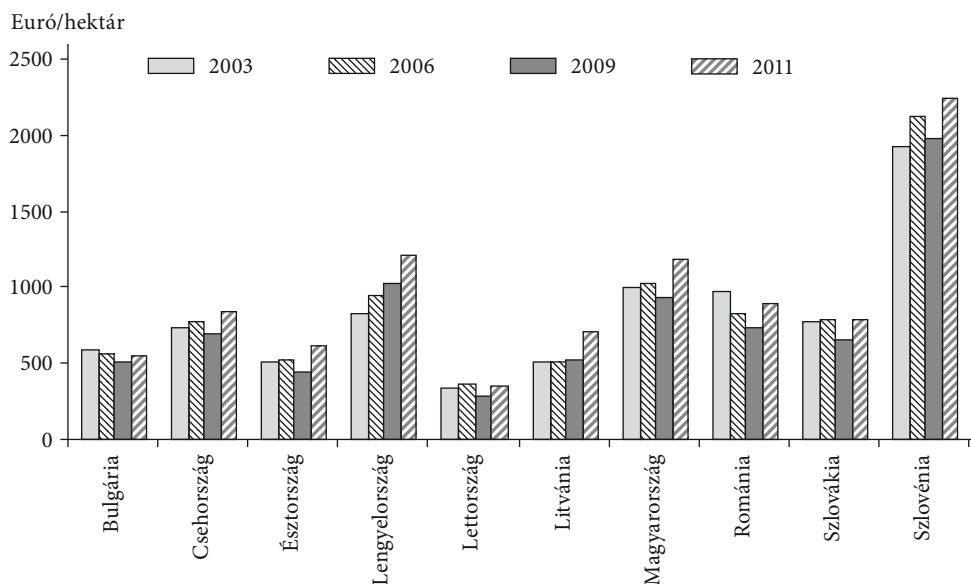
Ország	2003	2006	2009	2011*
Bulgária	84,30	78,24	69,98	74,76
Ciprus**	100,00	93,28	78,31	92,18
Csehország	83,58	87,18	90,97	94,21
Észtország	99,65	110,96	80,99	134,60
Lengyelország	97,95	110,46	96,77	141,96
Lettország	120,99	152,32	120,39	146,18
Litvánia	99,64	109,61	108,42	145,08
Magyarország	86,54	88,29	79,63	100,87
Málta	91,35	83,48	119,74	76,46
Románia	120,46	97,09	83,05	101,91
Szlovákia	97,68	86,53	84,94	85,99
Szlovénia	89,80	95,24	72,08	96,21

* Becsült értékek, ** Ciprus esetében 2003 = 100.

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

1. ábra

Mezőgazdasági kibocsátás reálértéken az új tagországokban hektáronként (euró/hektár)

Megjegyzés: a 2011. évi adatok becsléseken alapulnak.

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) és FAOSTAT (<http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>) alapján saját szerkesztés.

szág esetében ez nem történt meg. Ki kell emelni azonban, hogy Magyarországon és Romániában a 2011. évi jó terméseredményektől eltekintve a korábbi években a mezőgazdaság teljesítménye elmaradt a csatlakozás előtti szinttől. A legnagyobb növekedést a balti államok és Lengyelország mutatták (közel +40 százalék egy évtized alatt), a legnagyobb csökkenés pedig Bulgária és Málta esetében következett be (-25 százalék egy évtized alatt). A 2009. évi adatokon tetten érhető a gazdasági válság hatása is, hiszen Csehország és Málta kivételével az új tagországok mezőgazdasági kibocsátásának reálindexe mindenhol alacsonyabb volt, mint 2006-ban.

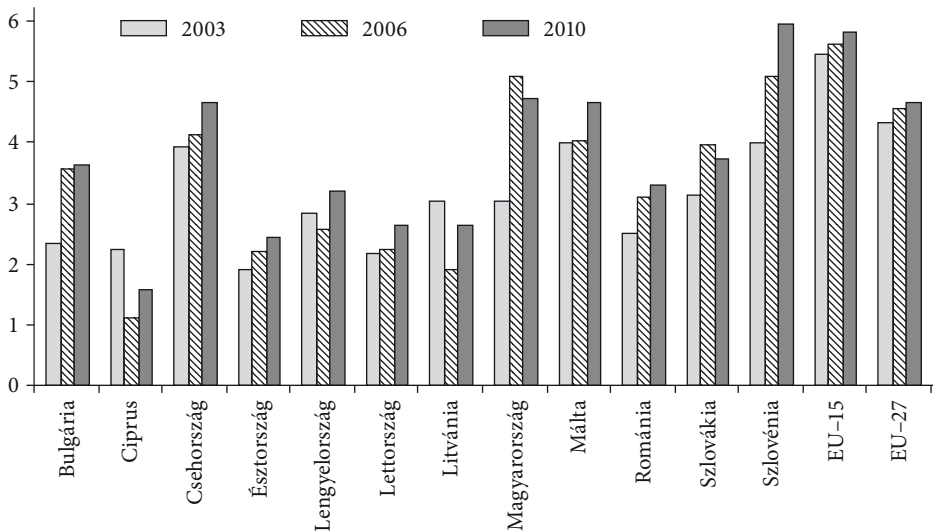
Hasonló következtetésekre juthatunk, ha a fajlagos mezőgazdasági kibocsátás alakulását vizsgáljuk az új tagországokban a csatlakozás után (1. ábra). A vizsgált időszakban a legtöbb tagállam 500–1000 euró közötti értéket tudott előállítani egy hektáron, míg Szlovénia kiugróan magas, közel 2000 eurós értéket. A csatlakozás után valamelyest nőtt a hektáronkénti mezőgazdasági kibocsátás értéke, és ennek következtében Lengyelország és Magyarország 2011-re átlépte az 1000 euró/hektár szintet. Az 1. ábrán is jól látszik a gazdasági válság hatása, mivel a 2009. évi értékek itt is többnyire csökkenést mutatnak a korábbi évekhez képest. A 2. táblázat és az 1. ábra alapján megállapítható, hogy az EU-csatlakozás összességében mérsékelt hatással volt az új tagországok mezőgazdasági termelésére.

A csatlakozás mezőgazdasági termelést érintő hatásai a termelékenység vizsgálatán keresztül is tetten érhetők. A 2. ábra tanúsága szerint nagy eltérések mutat-

2. ábra

Gabonahozamok az új tagországokban (tonna/hektár)

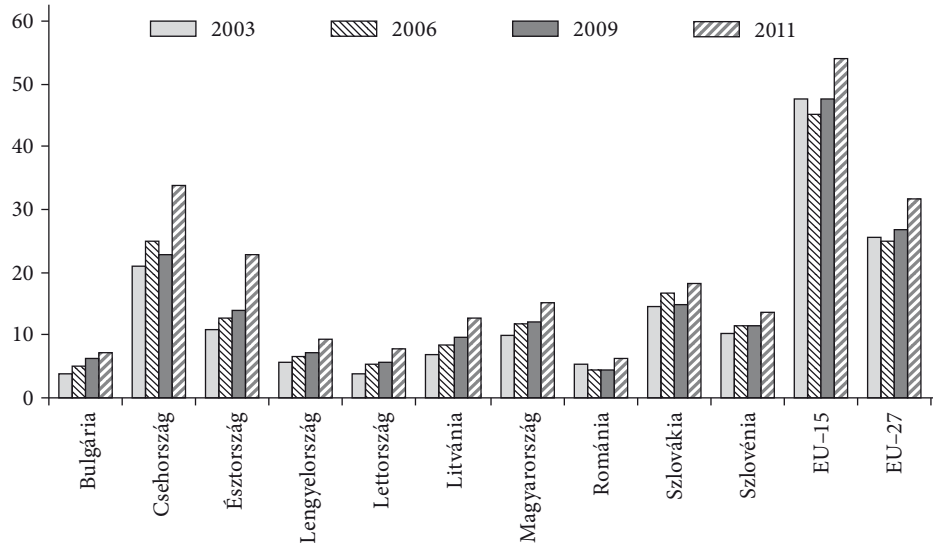
Tonna/hektár

Forrás: FAOSTAT (<http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>) alapján saját szerkesztés.

3. ábra

Mezőgazdasági kibocsátás reálértéken éves munkaerőegység alapján (ezer euró/éme*)

Ezer euró/éves
munkaerőegység

* Éme = éves munkaerőegység (1800 munkaóra).

Megjegyzés: a 2011. évi adatok becsléseken alapulnak.

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

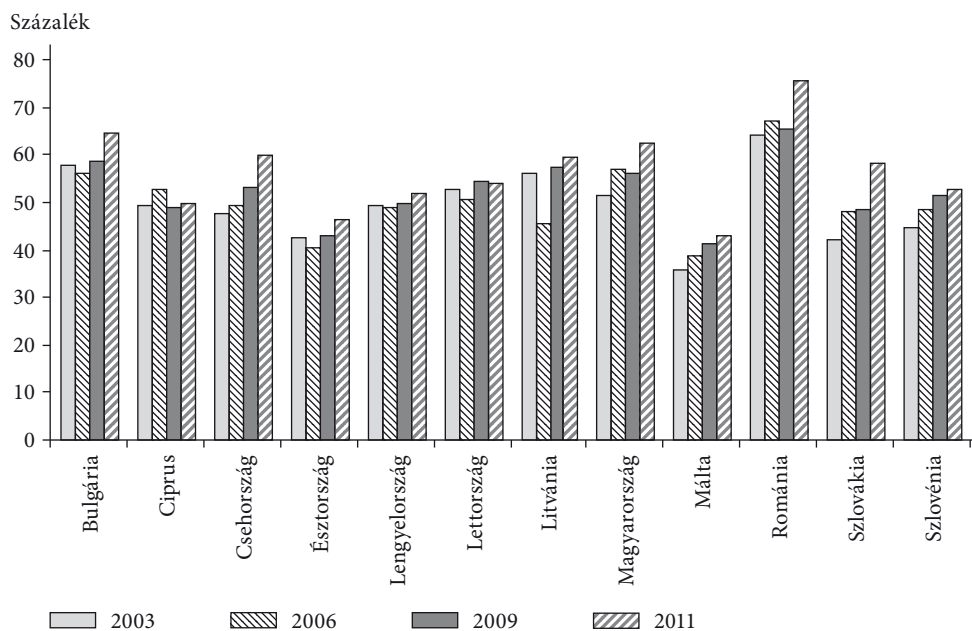
koznak gabonahozamok tekintetében az új tagországok között a vizsgált években. A térségben legmagasabb gabonahozamokat Szlovénia érte el (5-6 tonna/hektár), megközelítve az EU-15-ök átlagát. Az EU-27 átlagát alapul véve, magas gabonahozamokat tudhat magáénak Csehország, Magyarország és Málta is, míg a legalacsonyabbak Ciprus értékei minden tekintetben. Mindenezek alapján megállapítható, hogy az új tagállamok földtermelékenységben elmaradnak a régi tagországoktól, bár az EU-csatlakozás után ez a termelékenységi hátrány Ciprus és Litvánia kivételével minden esetben csökkent.

A munkatermelékenység a csatlakozás után minden új tagország esetében javult, de még így is 4-5-szörös lemaradás tapasztalható az EU-15 országokkal szemben (3. ábra). A régióban Csehországban volt a legmagasabb a munkatermelékenység, elérve ezzel az EU-27 országok átlagát, míg a legalacsonyabb munkatermelékenység Bulgáriát és Romániát jellemezte a vizsgált időszakban.

A csatlakozás hatással volt az új tagállamok mezőgazdasági termelésének szerkezetére is (4. ábra). A legtöbb ország esetében nőtt a növénytermesztés aránya a mezőgazdasági termelésen belül, extenzívebb termelési struktúrát eredményezve. 2011-ben a növénytermesztés értéke Romániában már közel 75 százalékát adta az összes mezőgazdasági termelés értékének, míg a legtöbb vizsgált esetben 50 és 60 százalék között mozgott. Ez a változás alapvetően a közös agrárpolitika ga-

4. ábra

Növénytermesztés az új tagországok mezőgazdasági termelésében (százalék)

Megjegyzés: a 2011. évi adatok becsléseken alapulnak.

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

bonaintervenciós rendszerének köszönhető, amely megnövelte a térségben a takarmányárakat, nehéz helyzetbe hozva ezzel az egyébként is tőkeszegény állattenyésztő gazdaságokat.

Összességében elmondható, hogy a csatlakozás érzékelhető hatással volt az új tagországok mezőgazdasági teljesítményére. A mezőgazdaság súlya a nemzetgazdaságon belül tovább csökkent, a mezőgazdasági kibocsátás mérsékelten változott, s bár a termelékenység lemaradása csökkent, de továbbra is jelentős maradt. A csatlakozás továbbá az extenzív termelési kultúrák erősödését is magával hozta, és visszaszorította az állattartó ágazatokat.

Növekvő agrárkereskedelem

A mezőgazdasági termelési teljesítményeken túl a csatlakozás komoly hatással volt az új tagországok agrárkereskedelmére is. Először is fontos változás, hogy 2004 után nominálértéken többszörösére növekedett az agrárkereskedelem (3. táblázat). Az új tagállamok agrárexportja 2003-ról 2011-re szinte minden esetben legalább a duplájára (Magyarország), de néhány esetben akár hatszorosára (Lettország, Románia) is bővült, míg agrárimportja a legtöbb esetben háromszorosára nőtt. Az export legnagyobb mértékben Lettországban, az import Szlovákiában bővült, míg Málta agrárkereskedelmének növekedése volt a legkisebb. Megállapítható továbbá, hogy az export növekedési üteme az esetek többségében gyorsabb volt, mint az importé.

3. táblázat

Az agrárkereskedelem nominálértékének változása az új tagországokban (2003 = 100)

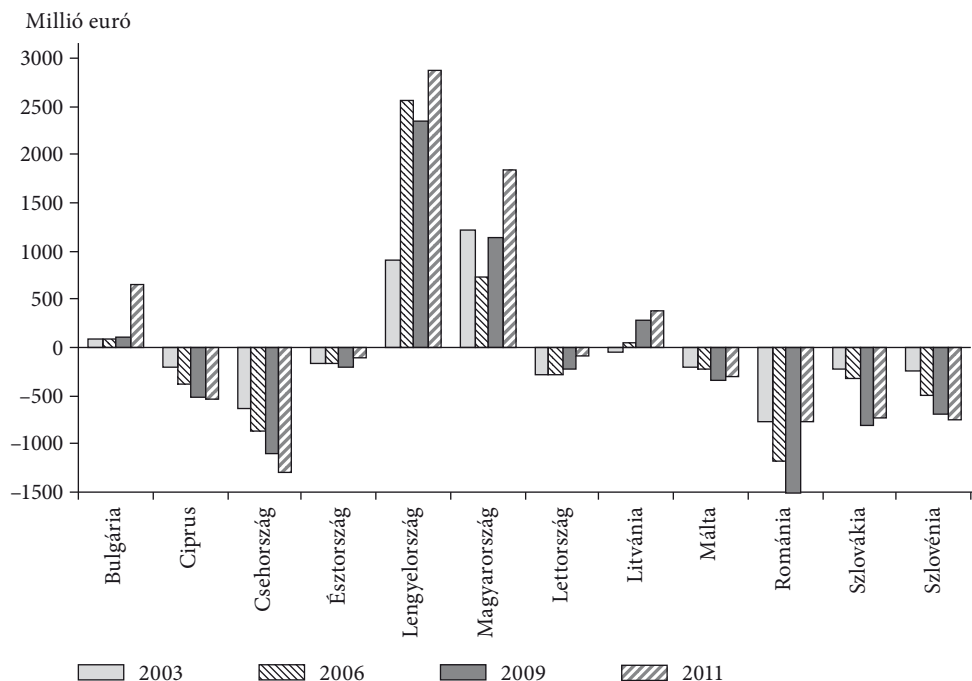
Ország	Export			Import		
	2006	2009	2011	2006	2009	2011
Bulgária	158	281	465	172	322	429
Ciprus	127	124	164	159	201	220
Csehország	189	245	310	173	224	278
Észtország	179	214	336	152	182	239
Lengyelország	212	268	351	188	271	362
Lettország	275	414	650	178	229	304
Litvánia	233	359	514	207	284	411
Magyarország	128	164	225	205	244	310
Málta	157	87	158	123	142	152
Románia	172	341	618	159	250	290
Szlovákia	258	329	477	224	338	433
Szlovénia	147	194	279	168	230	290

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

Az agrárkereskedelem nominálértéken való bővülése azonban a legtöbb esetben nem hozta magával az agrárkereskedelmi mérleg javulását (5. ábra). Az új tagországok közül a vizsgált időszakban csupán Bulgária, Lengyelország, Magyarország és Litvánia agrárkereskedelmi mérlege volt pozitív: a lengyel egyenleg 2011-re meghaladta a 2,5 milliárd eurót, míg a magyar majdnem elérte a 2 milliárd eurót. Az új tagországok többségében azonban a csatlakozás tovább rontotta az agrárkereskedelmi mérleg egyenlegét, ami néhány esetben 1,5 milliárd eurós hiányt (Csehország és Románia) jelentett.

5. ábra

Az agrárkereskedelem egyenlege az új tagországokban (millió euró)

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

A bemutatott agrárkereskedelmi teljesítmény azonban eltérő termékszerkezeten alapult (4. táblázat). Az alapanyagok részesedése az agrárexportban Ciprus, Lengyelország és Románia kivételével mindenütt erősödött a térségben a csatlakozás után, míg a feldolgozott termékek aránya az agrárimportban Lettország, Litvánia, Szlovákia és Málta kivételével szintén mindenhol nőtt, jelezve az agrárkereskedelem romló szerkezetét. Románia agrárexportjában volt a legnagyobb súlya az alapanyagoknak a térségben, míg a legtöbb feldolgozott terméket Málta importálta az agrárimportján belül.

4. táblázat

Az alapanyagok és feldolgozott termékek aránya az új tagországok agrárkereskedelmében (százalék)

Ország	Alapanyagok az exportban				Feldolgozott termékek az importban			
	2003	2006	2009	2011	2003	2006	2009	2011
Bulgária	39	45	50	57	76	80	77	78
Ciprus	56	57	50	51	73	73	75	75
Csehország	22	32	36	35	67	71	75	74
Észtország	12	20	20	29	77	79	81	78
Lengyelország	28	24	25	20	62	66	68	67
Lettország	18	23	43	35	75	75	71	72
Litvánia	33	34	43	43	71	67	64	56
Magyarország	33	34	38	35	72	73	75	76
Málta	10	28	21	29	81	76	81	81
Románia	67	68	68	61	60	79	74	70
Szlovákia	26	32	36	35	75	73	77	75
Szlovénia	13	34	44	48	70	68	68	65

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

Az agrárkereskedelmi teljesítményeket vizsgálva, összességében elmondható, hogy a térségben a csatlakozás után mind az export, mind az import nominálértéken növekedést mutat, ám az országok teljesítményei között komoly eltérések tapasztalhatók. A térségben a legnagyobb nettó agrárexportőr Lengyelország és Magyarország volt, míg nyolc ország esetében a deficit növekedett 2004 után. A legtöbb esetben az új tagországok agrárexportjában magas és emelkedő az alapanyagok aránya, amivel párhuzamosan növekszik a feldolgozott termékek részesedése is az agrárimportban.

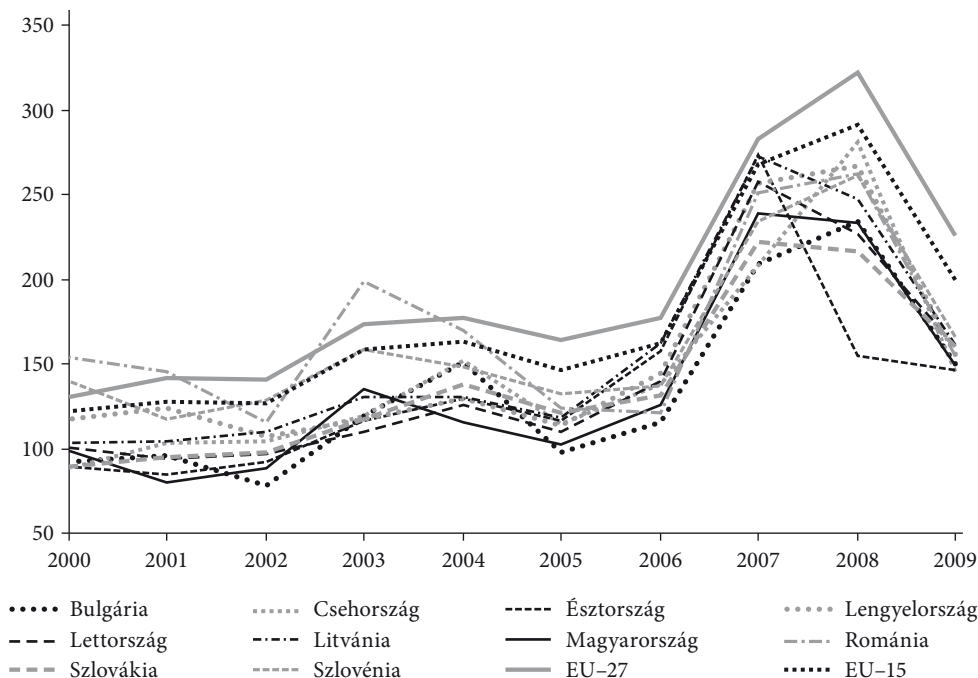
Növekvő árak és jövedelmek

A mezőgazdasági teljesítmények és az agrárkereskedelem mellett a csatlakozás nagy hatással volt a mezőgazdasági árak és jövedelmek alakulására is. A mezőgazdasági alapanyagárak nominálértéken jelentős növekedést mutattak az elmúlt években, amire jó példa a búza termelői árának változása (6. ábra). A búza termelői árai az új tagországokban jól követték az Európai Unió búzaátlagárait és 2008-ra a legtöbb esetben a 2000-es érték közel 2,5-szeresére növekedtek. Az általános tendenciák szerint a kezdeti csökkenés után 2011-ben is kiugróan magas árszint volt tapasztalható a mezőgazdasági termékek világpiacain, ami az új tagországokban is érvényesült.

6. ábra

A búza termelői ára az új tagországokban (dollár/tonna)

Dollár/tonna

Forrás: FAOSTAT (<http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>) alapján saját szerkesztés.

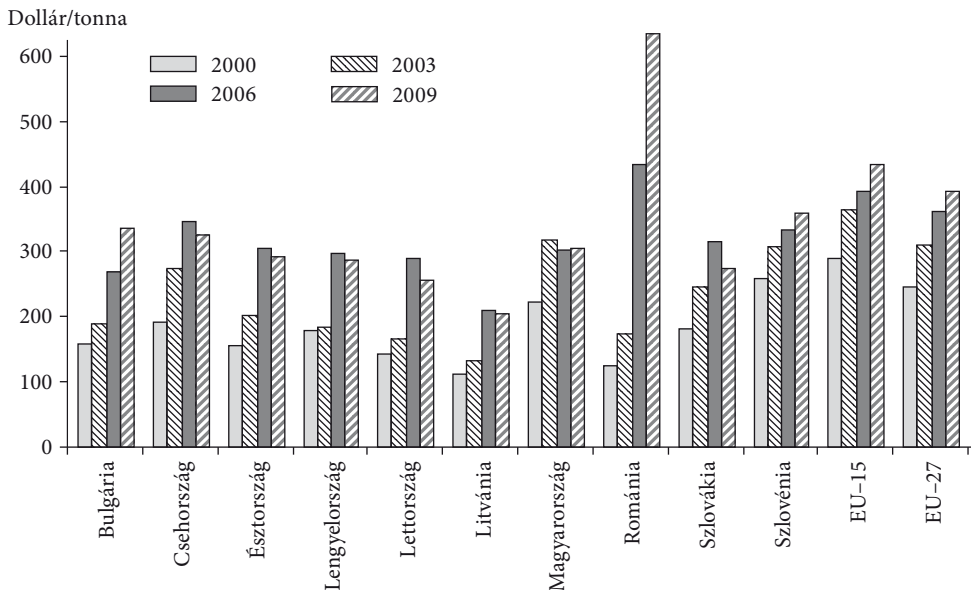
A búza termelői árához hasonlóan a friss tehéntej termelői árai is jelentősen növekedtek az elmúlt évtizedben (7. ábra). Az egyes országokban azonban nagyon eltérően alakultak a tejárak: 2009-ben 207 dollár (Litvánia) és 635 dollár (Románia) között mozogtak tonnánként. 2000-hez képest minden országban közel 50–80 százalékkal nőtt a friss tehéntej termelői ára, kivéve Bulgáriát és Romániát, ahol rendre kétszeres és ötszörös volt a növekedés. Az új tagországok tejárai jellemzően az európai unióbeli átlagárak alatt maradtak, kivéve Romániát. A tejárak alakulásából látható, hogy a legnagyobb árváltozás ott következett be, ahol eredetileg a legalacsonyabbak voltak a termelői árak.

A termelői árak csatlakozás utáni emelkedése növelte a termelői jövedelmeket is az új tagországokban. Az éves munkaerőegységre vetített mezőgazdasági reáljövedelem minden új tagországban – bár eltérő mértékben – nőtt 2003-ról 2011-re (8. ábra). A legnagyobb, közel háromszoros növekedés Észtország esetén figyelhető meg, míg Romániában közel változatlan érték látható. Az Európai Unió átlagos termelői jövedelmei a vizsgált időszakban kevéssé változtak, az új és régi tagországok között pedig az árakhoz hasonlóan elindult az agrárjövedelmek kiegyenlítődése is.

Összességében jelentős növekedés tapasztalható az új tagországok mezőgazdasági termelői áraiban nominálértéken, de reálértéken továbbra is nagy az eltérés az

7. ábra

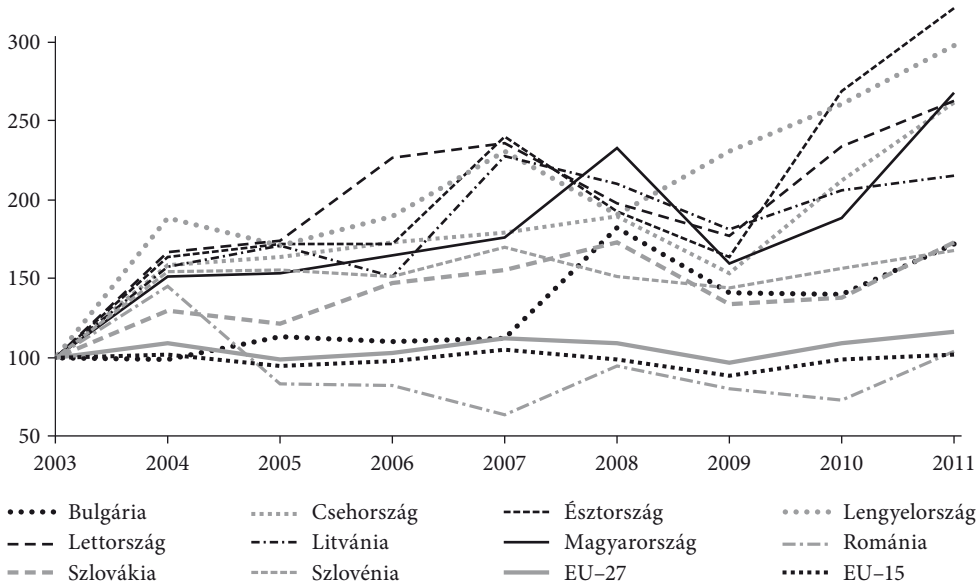
A friss tehéntej termelői ára az új tagországokban (dollár/tonna)

Forrás: FAOSTAT (<http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>) alapján saját szerkesztés.

8. ábra

Mezőgazdaságból származó reáljövedelem éves munkaerőegységre vetített indexe (2003 = 100)

Forrás: Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>) alapján saját szerkesztés.

EU-15 országokhoz képest. Nagyobb volt az árkiegyenlítődé mértéke ott, ahol a csatlakozás előtt alacsonyabbak voltak a mezőgazdasági árak. A csatlakozás után a termelői jövedelmek főleg a mezőgazdasági támogatások következtében komoly mértékben növekedtek a térségben, noha az egyes országok közötti különbségek továbbra is megmaradtak.

A csatlakozás pozitív és negatív mezőgazdasági hatásai

Az EU-csatlakozás alapvetően pozitív hatással volt az új tagországok mezőgazdaságára. Először is a kibővült 500 milliós uniós piac rengeteg új lehetőséget kínált a csatlakozóknak. Másrészt nőttek a termelői jövedelmek is, ahogyan a 8. ábra is mutatja. Harmadrészt a korábbi nemzeti agrárpolitikákat egységes keretbe foglalta a közös agrárpolitika, amely a közös intézményi háttérrel együtt egy átláthatóbb és kiszámíthatóbb agrárpolitikát eredményezett.

Az előnyök mellett azonban számos nehézség is felmerült a csatlakozás kapcsán. Az új piacok adta lehetőségek között az új tagországok csak korlátozottan voltak képesek helytállni az erős versenyben. A multinacionális élelmiszer-feldolgozó és -kereskedő vállalatok tömeges megjelenése, a szuper- és hipermarketek térhódítása új feltételeket és követelményeket teremtett a magyarországi mezőgazdasági termelők, feldolgozók és a fogyasztók számára. A külföldről származó élelmiszerek aránya megnőtt a hazai polcokon, míg a hazai élelmiszereknek a versenyképes nyugat-európai élelmiszer- és italtermékekkel kell felvenniük a versenyt. A fogyasztók általában a folyamat nyertesei, mivel alacsonyabb áron nagyobb termékválasztékkal találkoznak a szupermarketek polcain. A termelők és feldolgozók viszont a legtöbb esetben a folyamat vesztesei, mivel sokszor nem képesek alkalmazkodni a vertikális láncok által támasztott kemény versenyfeltételekhez.

A 2008 folyamán kibontakozó és máig ható nemzetközi gazdasági válság és az élelmiszerárak nagymértékű változása is további nehézséget jelentett. A világ minden táján hirtelen magasba szökő mezőgazdasági alapanyagárak, valamint a folyamatosan növekvő energiaárak és a csatlakozás után kötelező uniós szabványok megdrágították a feldolgozott termékek előállításának költségeit, amit azonban éppen az erős piaci verseny következtében nem lehetett továbbhárítani. Így a regionális élelmiszeripar olyan kettős nyomás alá került, amelyből máig nem tudott kilépni.

A támogatási szintek összhangjának hiánya is a csatlakozás negatív hatásai között jelenik meg. Az EU-15-ök tradicionálisan magas agrártámogatásai mesterségesen növelték a csatlakozás után a hazai piacokra beáramló agrártermékek versenyképességét is, ami egyenlőtlen versenyfeltételeket teremtett az EU-27 piacain (különösen úgy, hogy kezdetben a közvetlen támogatásoknak csak elenyésző részét kapták meg az új tagországok). Ezenfelül az EU-támogatásokhoz való alkalmazkodás, a rendszer megismerése, az intézményi infrastruktúra kiépítése is időt vett igénybe, amelyek összességében késleltették a regionális versenyhátrány lefaragását.

A kisgazdaságok hátrányos helyzete szintén komoly dilemmákat okoz a térségben. Az új tagországok mezőgazdaságának egyik kiemelt jellemzője ugyanis a gazdaság-

szerkezet dualitása, ami azt jelenti, hogy kis- és nagygazdaságok együttesen vannak jelen az egyes országok mezőgazdaságában, különböző adottságokkal és beállított-ságokkal. Az új tagországok nagyszámú, speciális helyzetű kisgazdaságai nem összehasonlíthatók az EU-15 úgynevezett kisgazdaságaival. A csatlakozás előtt a térségi agrárpolitika többnyire nem vett tudomást róluk, míg 2004 után a közös agrárpolitika sem nyújt számukra szinte semmilyen kitorési lehetőséget. Ebből következően egyfelől a kisgazdaságok jövedelmei legtöbbször nem elegendők a megfelelő életvitelhez, másfelől a nemzeti és regionális piacokkal való kapcsolatuk hiánya miatt nehéz számukra a termelt élelmiszerük eladása. Ezenfelül a szűkös vidéki munkalehetőségek miatt sokan kénytelenek a vidéki térség végleges elhagyására.

További felmerülő probléma az új tagországok számára a csatlakozás után a város-vidék növekvő jövedelmi különbségei. A rendszerváltás óta zajlik a vidéki térségek lemaradása és a vidéki lakosság életfeltételeinek romlása, amin egyelőre az uniós csatlakozás sem tudott segíteni.

Ezekkel a problémákkal összhangban világos, hogy a közös agrárpolitika által alkalmazott uniformizált szabályozási elv (*one size fits all*) nem működik, hiszen nem veszi figyelembe az egyes országok közötti szerkezeti eltéréseket. A jövőben sokkal inkább célzott, a helyi igényeknek megfelelő agrárpolitikai programok kidolgozására van szükség.

A számszerű elemzésekből jól látszik, hogy az EU-csatlakozás a térség mezőgazdaságára összességében pozitív hatást gyakorolt, az egyes tagországok teljesítményei azonban különböznek. Ezek a különbségek számos tényező együttes hatására alakultak ki.

A kiindulási feltételek

Az első ilyen tényezőt a kiindulási feltételekben kell keresni. Itt a különböző minőségű és mennyiségű földek eloszlásának, a munkaerőben mutatkozó különbségeknek és a rendkívül eltérő eszközellátottságnak különösen fontos szerepe van. Az új tagországok közül Lengyelország és Románia mezőgazdasági földterülete és munkaerő-állománya a legnagyobb, míg Szlovéniában a legmagasabb az eszközellátottság. A termelési tényezőkben megmutatkozó kezdeti különbségek nagymértékben hatottak a csatlakozás utáni teljesítmények alakulására is.

További fontos különbség a farmstruktúrák eltérő volta. Lengyelországot és Szlovéniát kivéve – ahol a kisgazdaságokra épülő mezőgazdaság előnyösnek mutatkozik – az igen bonyolult privatizációs és farmrendezési folyamat következtében a duális mezőgazdaság mindkét „oldala” máig egyfajta rendszerváltás okozta „betegségben” szenved. A kisgazdaságok mérete EU-szinten rendkívül kicsi, és a farmerek többsége mindennapos erőforráshiánnyal küszködik, míg a nagyméretű gazdaságok továbbra is magukon hordják a kollektivizált termelési rendszer néhány sajátosságát, ami sok esetben alacsony hatékonysággal párosul. Mindehhez térségi szinten a kisgazdaságok rendkívül nagy száma társul, ami azonban csökkenő tendenciát mutat (Csáki–Jámbor [2010]).

Mindezek mellett azonban a nemzeti agrárpolitika és intézményrendszer alapvetően meghatározza az egyes országok eltérő teljesítményeit. Ezek csatlakozás előtti és utáni teljesítményének és jellemzőinek értékelése hozzásegíthet a fennálló különbségek jobb megértéséhez.

A csatlakozás előtti agrárpolitika hatásai

Az új tagországok csatlakozás utáni teljesítményét alapvetően befolyásolta a csatlakozás előtti (különösen 1998 és 2004 közötti) időszakot jellemző agrárpolitikai és intézményrendszeri háttér. Az alkalmazott agrárpolitikai eszközök utólag pozitív és negatív hatással is lehettek az egyes országok mezőgazdasági teljesítményére.

Egyértelműen pozitív hatásúak a versenyképesség fokozására irányuló intézkedések. Azok az országok, ahol a termelőknek nyújtott különböző agrártámogatások alacsony szinten maradtak (például Lengyelország), összességében jobban jártak, mivel a csatlakozás nyilvánvaló ösztönözte a termelést, ami a kereskedelmi egyenleg javulásában is megmutatkozott. Ezzel szemben a kezdetben magas és rendszertelen elosztású ár- és piactámogatásokat nyújtó országok (például Magyarország, Románia) a csatlakozás után rosszabbul jártak, mivel itt a csatlakozást alig kísérte áremelkedés. Hibás volt az a politika, amely nem részesítette előnyben a versenyképesség javítását szolgáló intézkedéseket, és így az EU-csatlakozás felkészületlenül érte a termelők jelentős részét.

A különböző módon megvalósított föld- és farmpolitika is eltérő hatást gyakorolt a csatlakozás utáni agrárteljesítményekre. A csatlakozás előtt meglévő restriktív földpolitika és a föld- és farmkonszolidáció hiánya több ország esetében (például Magyarországon) visszavetette a csatlakozásból és a kibővült piacokból származó előnyök teljes mértékű kiaknázását, mivel akadályt gördített a mezőgazdaságba áramló tőke elé. Azok az országok, ahol liberális földpolitika érvényesült (például a balti országok), jobban ki tudták használni a csatlakozásból származó előnyöket, teret engedve a mezőgazdaságba áramló külső forrásoknak.

A csatlakozásra felkészítő alapok (SAPARD, ISPA, PHARE) forráslehetőségeinek eltérő kihasználása szintén meghatározta az országok csatlakozás utáni teljesítményét. A versenyképesség és a termelés feltételeinek javítására összpontosító országok előnyhöz jutottak ezekből a forrásokból, valamint számos tapasztalatra tettek szert az uniós pályázati rendszer működésének kapcsán. Ezzel szemben a közös agrárpolitika megvalósítását lebonyolítani hivatott intézményrendszer kialakításában késedelmet és kezdeti működési zavart mutató országok több esetben kimaradtak az uniós támogatási forrásokból is.

A csatlakozás utáni agrárpolitika hatásai

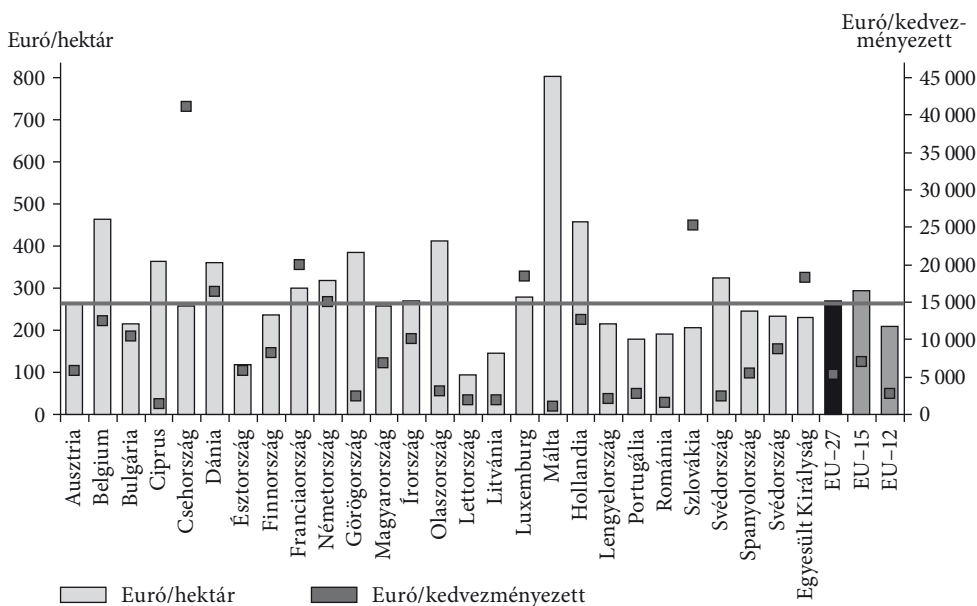
A csatlakozás előtti agrárpolitika mellett a 2004 után alkalmazott agrárpolitika is alapvetően befolyásolta az országok agrárteljesítményét. Ezek közül is kiemelten fontos, hogy a 2004 után a közös agrárpolitika koppenhágai megállapodásban

aláírt feltételekkel történő bevezetése egységes keretrendszerbe foglalta a nemzeti agrárpolitikákat. A megállapodás értelmében az országok választhattak az egységes területalapú támogatás (SAPS) és az EU-15 alapon megvalósított támogatási rendszer között. Szlovénia és Málta kivételével mindegyik újonnan csatlakozott ország az egyszerűsített rendszert választotta, ezzel elfogadva, hogy a közvetlen támogatások 2004-ben az EU-15-ös szint 25 százalékát teszik ki. Az egyes országoknak lehetőségük volt bizonyos vidékfejlesztési támogatások átcsoportosítására, valamint a nemzeti kiegészítések (*top-up*) fizetésére. Mindegyik ország – noha eltérő mértékben – többé-kevésbé élt is ezzel a lehetőséggel. Bár az újonnan csatlakozó tagországok nem voltak jogosultak az EU-15 országok szintjének megfelelő támogatásokra, a közös agrárpolitika így is jelentősen növelte a gazdák jövedelmét, ahogyan azt a 8. ábrán korábban bemutattuk. A rendszer működése kapcsán fontos még megjegyezni, hogy a közvetlen támogatások mértéke 2004-től a csatlakozás előtti időszak termésátlagainak alapján történt, ami jelentős különbségeket okozott az egyes országoknak nyújtott támogatások mértékében.

A közvetlen támogatások elosztása azonban nem egyenlően zajlik, ahogyan arra a 9. ábra rávilágít. Az egyes országok 2008. évi közvetlen támogatásai 100 és 800 euró között mozogtak hektáronként és 1000 és 40 000 euró között kedvezményezettenként. Az EU-15 átlagos támogatási szintje 300 euró/hektár és nagyjából 6000 euró/gazdaság volt, míg az új tagországok megfelelő értékei 200 euró/hektár és nagyjából 2500 euró/gazdaság voltak. Ezek a különbségek értelemszerűen komolyan hatottak az új tagországok teljesítményeire a csatlakozás után.

9. ábra

A közvetlen támogatások átlagos szintje kedvezményezett és terület alapján az EU-27-ben, 2008

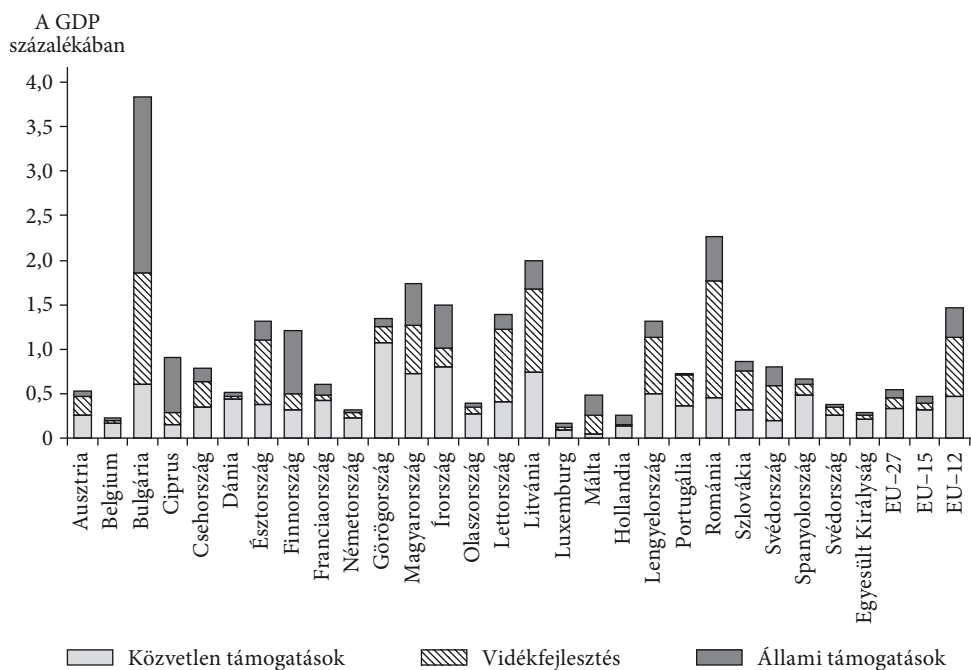

Forrás: DG Agri [2011].

A fentiekkel összefüggésben az egyes tagországokban a mezőgazdasági támogatások szintje is eltérően alakult a csatlakozás után. A 10. ábrából jól látható a közvetlen támogatások magas aránya és súlya a teljes mezőgazdasági támogatásokon belül, valamint az is, az egyes országok GDP-jük mekkora részét költik mezőgazdaságra. Kiemelkedően magas Bulgária és Románia aránya, de az új és a régi tagországok között is nagyságrendi eltérés tapasztalható (az EU-15 közel 0,5 százalékot, az új tagországok közel 1,5 százalékot költenek mezőgazdaságra).

10. ábra

Teljes mezőgazdasági támogatás az EU-27-ben a GDP százalékában, 2009

Forrás: DG Agri [2011].

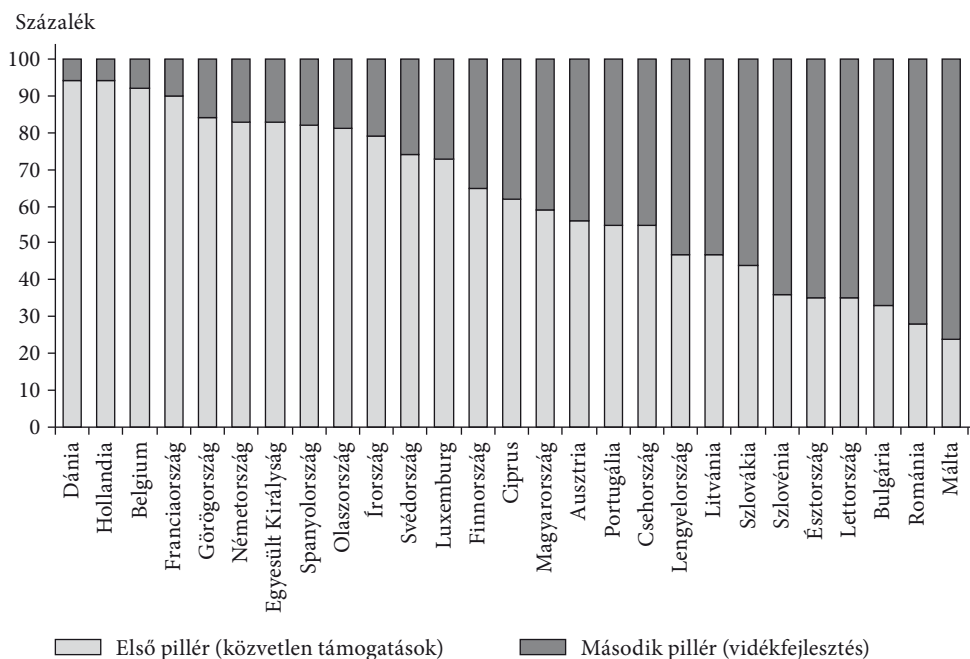
Az első pillérből nyújtott közvetlen kifizetések (közvetlen támogatások) mellett a közös agrárpolitika második pillére (vidékfejlesztés) szintén biztosít támogatási forrásokat a gazdaságok fejlesztésére és a széles értelemben vett vidékfejlesztési célok megvalósítására. Az új tagországok vidékfejlesztési tervei is eltérően alakultak a csatlakozás után, ahogyan azt a 11. ábra is szemlélteti.

A legtöbb új tagország a vidékfejlesztésnek (második pillér) ad elsőbbséget, míg az EU-15 tagországai döntően a közvetlen támogatásoknak (első pillér). A vidékfejlesztésen belül a legnagyobb kifizetések a versenyképesség fejlesztésére és az agrárkörnyezetvédelemre mennek.

A fentiekén túl a közös agrárpolitikának a térséget a csatlakozás után közvetlenül érintő egyik legfontosabb intézkedése a gabonapiaci intervenció volt, amelynek működéséről a térségben megoszlanak a tapasztalatok. Egyfelől az intervenció segített

11. ábra

A közös agrárpolitika kifizetésekének alakulása a pillérek között, 2009

Forrás: DG Agri [2011].

a gabonatermelő gazdák problémáinak enyhítésében, és meghatározó jövedelemnövekedéssel járt, másfelől azonban a gabonaárakat azok csatlakozás előtti szintjéhez képest magas szinten stabilizálta, komoly gondokat okozva ezzel az állattenyésztő ágazatok számára.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a közös agrárpolitika alapvetően kiszámíthatóságot hozott az új tagországok mezőgazdasága számára. Valószínűsíthető, hogy a gazdasági válság éveiben az amúgy is problémákat magában rejtő nemzeti költségvetések képtelenek lettek volna kellő mértékben támogatni a mezőgazdaságot és enyhíteni a válság hatásait a szektorban.

Következtetések

Az újonnan csatlakozó országok mezőgazdasági teljesítményének elemzése több fontos következtetésre ad alapot. Először is a csatlakozás komoly hatással volt az új tagországok mezőgazdasági teljesítményére. A mezőgazdaság súlya a nemzetgazdaságon belül tovább csökkent, a mezőgazdasági kibocsátás mérsékelten változott, míg a termelékenységi lemaradás csökkent ugyan, de továbbra is jelentős maradt. A csatlakozás továbbá az extenzív termelési kultúrák erősödését is magával hozta. Mind az agrárexport, mind az agrárimport nominálértéken növekedést mutat, ám

az országok teljesítményei között komolyak az eltérések. A térség legnagyobb nettó agrárexportőrei Lengyelország és Magyarország volt, míg nyolc ország esetében 2004 után növekedett a deficit. A legtöbb esetben magas és növekvő az alapanyagok aránya az új tagországok agrárexportjában, és ezzel párhuzamosan nő a feldolgozott termékek aránya is az agrárimportban. Ami az új tagországok mezőgazdasági termelői árait illeti, azok jelentősen emelkedtek nominálértéken, ám reálértéken továbbra is nagy az eltérés az EU-15 országokhoz képest. A termelői jövedelmek főleg az agrártámogatások következtében komoly növekedést mutattak a térségben a csatlakozás után, noha az egyes országok közötti különbségek továbbra is fennállnak.

Az eredményekből továbbá világosan látható, hogy az EU-csatlakozás alapvetően pozitív hatással volt az új tagországok mezőgazdaságára. Először is a kibővült 500 milliós uniós piac rengeteg új lehetőséget kínált a csatlakozóknak. Másrészt nőtték a termelői jövedelmek is, valamint a korábbi nemzeti agrárpolitikákat egységes keretbe foglalta a közös agrárpolitika, amely a közös intézményi háttérrel együtt átláthatóbb és kiszámíthatóbb agrárpolitikát tett lehetővé. Az előnyök mellett azonban számos nehézség is felmerült a csatlakozás kapcsán, amelyek közül kiemelten fontos a korlátozott képesség az erős versenyben való helytállásra, a támogatási szintek összhangjának hiánya, a kisgazdaságok hátrányos helyzete és a város–vidék növekvő jövedelmi különbségei.

Világos továbbá az is, hogy az egyes országok eltérően használták ki a csatlakozás nyújtotta előnyöket, nagy teljesítménybeli eltéréseket generálva a térségen belül, ami a kezdeti adottságoknak, valamint a csatlakozás előtti és utáni agrárpolitika hatásának volt köszönhető. A kiindulási feltételek között kiemelten fontos a különböző minőségű és mennyiségű földek eloszlása, a munkaerőben mutatkozó különbségek és a rendkívül eltérő eszközellátottság, valamint a farmok strukturális különbségei. A csatlakozás előtti agrárpolitika utólag egyértelművé vált pozitív hatása a versenyképesség fokozására irányuló intézkedések, a liberális föld- és farmpolitika és a hatékonyan felhasznált előcsatlakozási alapok. A csatlakozás utáni agrárpolitika kapcsán egyfelől hangsúlyozni kell az egységes keretrendszert, másfelől az egyes országok eltérő támogatási szintjeit és prioritásait, valamint a makropolitika hatásait.

Végül az elemzésekben látható, hogy Magyarország azok közé az országok közé tartozik, amelyek kevésbé tudták kihasználni az egységes piac nyújtotta előnyöket. Ez részben a felkészülési időszak agrárpolitikai hibáinak, részben a magyar agrárium megosztottságának és nem utolsósorban egy világos agrárstratégia hiányának tudható be.

Hivatkozások

- CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA [2009]: The Diversity of Effects of EU Membership on Agriculture in New Member States. FAO Regional Office for Europe and Central Asia, Policy Studies on Rural Transition, No. 4.
- CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA [2010]: Five Years of Accession: Impacts on Agriculture in the NMS. EuroChoices, Vol. 9. No. 2. 10–17. o.

- DG AGRI [2011]: The future of CAP direct payments. Agricultural Policy Perspectives Briefs, No. 2. DG Agriculture and Rural Development, Agricultural Policy Analysis and Perspectives Unit. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/app-briefs/02_en.pdf.
- DRIES, L.–GERMENJI, E.–NOEV, N.–SWINNEN, J. F. M. [2009]: Farmers, Vertical Coordination, and the Restructuring of Dairy Supply Chains in Central and Eastern Europe. *World Development*. Vol. 37. No. 11. 1742–1758. o.
- GORTON, M.–HUBBARD, C.–HUBBARD, L. [2009]: The Folly of European Union Policy Transfer: Why the Common Agricultural Policy (CAP) Does Not Fit Central and Eastern Europe. *Regional Studies*, Vol. 43. No. 10. 1305–1317. o.
- GYÖRE DÁNIEL–HARTMUT, W. [2009]: A termelői, fogyasztói és külkereskedelmi árak Magyarország és az EU közötti konvergenciája az élelmiszer-gazdaságban. *Agrárgazdasági Könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest*.
- JUHÁSZ ANIKÓ–HARTMUT, W. [2011]: A kemény diszkontláncok terjedésének külkereskedelmi hatásai. *Agrárgazdasági Könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest*.
- KAPRONCZAI ISTVÁN [2010]: A magyar agrárgazdaság az adatok tükrében az EU-csatlakozás után. *Agrárgazdasági Tanulmányok, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest*.
- KISS JUDIT [2011]: Some impacts of the EU accession on the new member states' agriculture. *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 2. No. 2. 49–60. o.
- MÖLLERS, J.–BUCHENRIEDER, G.–CSÁKI CSABA (szerk.) [2011]: Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods: Policy Implications for the New Member States of the European Union. *IAMO Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe*. Vol. 61. Halle.